

ԱԼԻՆԱ ՓԱՀԼԵՎԱՆՅԱՆ. ՖՈԼԿԼՈՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐԻ ԽԱՉՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

DOI: 10.52971/3045-3038-2024.2-206

Ռիտա Աղայան

Սոֆյա Խաչատրյան

Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի
Գյումրու մասնաճյուղ

Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության նվիրյալ Ալինա Փայլևանյանին: Այն միտված է բացահայտելու երաժշտագետի մասնագիտական կյանքի կարևոր փուլերից մի քանիսը, որոնք նշանակալից են եղել նրա կյանքում: Մարգարիտ Բրուսյանի, Միհրան Թումաճանի հետ ունեցած գիտաստեղծագործական երկարատև ու խիստ բեղումնավոր աշխատանքի արդյունքը դարձավ այն մեծ հենասյունը, որն հարստացրեց հայ երաժշտագիտությունն ու մեծապես նպաստեց ֆոլկլորագիտության զարգացմանը: Փահլևանյանի և իր ժամանակակից նվիրյալ մասնագետների համատեղ ու բարեխիղճ աշխատանքի շնորհիվ տասնյակ ֆոլկլորային նմուշներ փրկվեցին մոռացությունից, որոնք հրատարակված ժողովածուների շնորհիվ մինչ օրս շարունակում են ապրել՝ նպաստելով հայի ինքնության պահպանմանն ու ազգային մշակույթի տարածմանն ամբողջ աշխարհով:

Բանալի բառեր՝ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործություն, կիբեռնետիկ էնթերաժշտագիտություն, գիտարշավ, Ալինա Փահլևանյան:

АЛИНА ПАХЛЕВАНЯН: НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКИХ ИСКАНИЙ

Рита Агаян

София Хачатрян

Гюмрийский филиал Ереванской государственной
консерватории им. Комитаса

Аннотация

Статья посвящена профессору Алине Пахлеванян. Она призвана раскрыть некоторые важные этапы профессиональной жизни музыковеда, имевшие большое значение в его жизни. Результат длительной и весьма плодотворной научной работы с Маргаритой Брутян и Миграном Тумачаном сталаважной вехой, обогатившей армянскую этномузыкологию и во многом способствовала развитию музыкальной фольклористики, которая продолжает жить и по сей день, способствуя сохранению армянской идентичности и самобытности. распространение национальной культуры во всем мире. Благодаря совместной и добросовестной работе Пахлеванян и преданных своему делу специалистов были спасены от забвения десятки образцов музыкального фольклора, которые благодаря изданным сборникам продолжают жить и сегодня, способствуя сохранению армянской идентичности и распространению национальной культуры во всем мире.

Ключевые слова: *народное музыкальное произведение, кибернетическая этномузыкология, научная экспедиция, Алина Пахлеванян.*

ALINA PAHLEVANYAN: AT THE CROSSROADS OF FOLKLORE SEARCHES

Rita Aghayan

Sofia Khachatryan

Gyumri Branch of Yerevan Komitas State Conservatory

Abstract

The article is dedicated to Professor Alina Pahlevanyan. It is intended to reveal some important stages of the professional life of the musicologist, which had a great significance in his life. The result of long and very fruitful scientific work with Margarita Brutyan and Mihran Tumachan became an important milestone that enriched Armenian ethnomusicology and largely contributed to the development of musical folklore studies, which continues to live to this day, contributing to the preservation of Armenian identity and originality. dissemination of national culture throughout the world. Thanks to the joint and conscientious work of Pahlevanyan and dedicated specialists, dozens of examples of musical folklore were saved from oblivion, which, thanks to published collections, continue to live today, contributing to the preservation of Armenian identity and the dissemination of national culture throughout the world.

Key words: *folk music, cybernetic entomusicology, scientific expedition, Alina Pahlevanyan.*

Նախաբան

Հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության զարգացման գործընթացում իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում անվանի երաժշտագետ-ֆոլկլորագետ, վաստակաշատ մանկավարժ, արվեստագիտության թեկ-

նաձու, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, ԿԳՄՍ նախարարության ոսկե մեդալակիր, ԵՊԿ պրոֆեսոր Ալինա Աշոտի Փահլևանյանը (1936): Մինչ օրս ծավալվող բազմակողմանի ստեղծագործական գործունեության ընթացքում երաժշտագետ-ֆոլկլորագետը բնությունից իրեն տրված մեծ երաժշտականության, նուրբ լսողության և գիտնականին հատուկ բանիմացության շնորհիվ ոչ միայն հավաքեց, ուսումնասիրեց և մոռացությունից փրկեց բազմաթիվ ֆոլկլորային նմուշներ, այլև դրանք դրեց գիտական շրջանառության մեջ՝ հանրայնացնելով մեր ազգայինը: Նրա ծավալուն գործունեության մասին են վկայում ժողովածուները, դասագրքերը, ուսումնամեթոդական ծրագրերը, հանրագիտարաններում, ժողովածուներում, ամսագրերում, թերթերում զետեղված հոդվածները, ձայնասկավառակների ամփոփագրերը, հեռուստատեսային և ռադիոհաղորդումները, ինչպես նաև գիտաժողովներում ներկայացրած զեկույցները:

Ա. Փահլևանյանի երաժշտագետ կերպարի ձևավորման և ֆոլկլորագիտություն մուտք գործելուն նպաստել են երկու մեծ հանգամանք՝ ժամանակաշրջանի գեղարվեստագաղափարական միտումները և միատեղ աշխատանքը մի շարք արվեստագետների հետ, ովքեր ոչ միայն մեծապես ազդել են երաժշտագետի մասնագիտական կողմնորոշմանն ու հետագա կայացմանը, այլև կարևոր էջ են բացել հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության ասպարեզում: Հոդվածում ընդգրկված է համատեղ աշխատանքից դրվագներ, որոնք վերոհիշյալ արվեստագետներից հատկապես վերաբերում են՝ բանասեր, բանահավաք, ազգագրագետ ու երաժշտագետ, գրախոս ու քննադատ, Կոմիտասի սան՝ Միհրան Թումաճանին (1890-1973), Երևանի կոնսերվատորիայի ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության կաբինետի հիմնադիր, ՀԽՍՀ Արվեստի վաստակավոր գործիչ, արվեստագիտության թեկնածու, պրոֆեսոր Մարգարիտ Բրուսյանին

(1923-2002) և ուկրաինացի եթնոէրաժշտագետ, սլավոնական երաժշտության հետազոտող և փիլիսոփա Վլադիմիր Գոշովսկուն (1922-1996):

«Ֆոլկլորն առաջին քայլն է ազգային երգամտածողությունը սովորելու և հասկանալու ճանապարհին»:¹ Այս նշանաբանով, իր սրտի թելադրանքով և ամուսնու՝ երաժշտագետ Գևորգ Գյոդակյանի² խորհրդով Ա. Փահլևանյանը բռնեց ֆոլկլորագիտության ուղին՝ 1964-1967 թվականներին սովորելով ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ երաժշտագետ Նիկողայոս Թահմիզյանի³ ղեկավարությամբ: «Այդ տարիներին, - գրել է երաժշտագետը, - ես հսկայական քանակի նյութ վերծանեցի և սիրահարվեցի Ապարանի, Գյումրիվա ֆոլկլորին, որովհետև դրանք այն մաքուր, զուլալ ակունք-

¹ Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

² Գևորգ Շավոնի Գյոդակյան (1928-2015)- վաստակաշատ երաժշտագետ-հայագետ, մանկավարժ, Արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի վարիչ (1965), ԵՊԿ դասախոս (1973), դոցենտ (1977), պրոֆեսոր (1997), ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (1980), ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական (2005), արվեստագիտության դոկտոր (2007), ՀՀ մշակույթի նախարարության Ոսկե (2009) և «Մովսես Խորենացի» (2011) մեդալակիր: Հեղինակել է բազմաթիվ գրքեր, մենագրություններ, գիտական հոդվածներ՝ նվիրված հայ երաժշտատեսական մտքի զարգացմանը, հայ երաժշտական միջնադարագիտությանը, հայ երաժշտության դասականներին՝ հատկապես Կոմիտասին: Հայ երաժշտագիտության և հատկապես Կոմիտասագիտության մեջ կարևորագույն ներդրում է Գևորգ Գյոդակյանի գիտական խմբագրությամբ հրատարակված Կոմիտասի երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության 7-14-րդ հատորները:

³ Նիկողայոս Կիրակոսի Թահմիզյան (1926-2011)- անվանի երաժշտագետ, մանկավարժ, արվեստագիտության դոկտոր (1980), ՀԽՍՀ արվեստի գործիչ (1984), ԵՊԿ պրոֆեսոր (1987), Մատենադարանի և ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնի գիտաշխատող (1960-1990): Հեղինակել է մենագրություններ, գրքեր, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ՝ նվիրված հայ երաժշտության՝ հատկապես միջնադարյան մասնագիտացված երաժշտության պատմությանը, տեսությանը, գեղագիտությանը և Կոմիտասագիտությանը:

ներն էին, որի մասին խոսել էր Կոմիտասը. . . »:¹

Ասպիրանտուրան ավարտելուց հետո, 1968 թվականից ֆուլ-լորագետը դառնում է նույն հաստատության գիտաշխատողը, համագործակցելով և հետագայում մտերմանալով այնպիսի երաժշտագետների հետ, ինչպիսիք են Միհրան Թումաճանը, Մաթևոս Մուրադյանը², Արաքսի Սարյանը³, Զավեն Թագակչյանը⁴:

¹ Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

² Մաթևոս Մուրադյան (1911-1987)– բանաստեղծ, երաժշտագետ, բանահավաք, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ (1934), ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (1967), արվեստագիտության դոկտոր (1972): Կազմակերպել է գիտարշավներ, հեղինակել է հոդվածներ, մենագրություններ՝ նվիրված հայ երաժշտական մշակույթի պատմությանն ու նվիրյալներին:

³ Արաքսի Արծրունու Սարյան (1937-2013)– երաժշտագետ, մանկավարժ, երաժշտահասարակական գործիչ, արվեստագիտության թեկնածու (1969), ԵՊԿ ամբիոնի վարիչ (1995-2013), ՀՀ պետական մրցանակների երաժշտության ոլորտի հանձնաժողովի նախագահ (2004), ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (2008): 2011 թվականին արժանացել է «Ազգային ժողովի պատվո», իսկ 2013 թվականին՝ «Երևան քաղաքի մշակույթի պատվավոր գործիչ» մեդալների: Հեղինակել է մենագրություններ, ժողովածուներ, հոդվածներ, գրախոսություններ: Կատարել է թարգմանչական, խմբագրական աշխատանքներ:

⁴ Զավեն Պետրոսի Թագակչյան (1944-2023)– երաժշտագետ, մանկավարժ, ՀԽՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնի լաբորանտ (1966-1969), կրտսեր գիտաշխատող (1972-1987), ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի Արամ Քոչարյանի անվան ձայնադարանի վարիչ (1986), ժողովրդական երաժշտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, արվեստագիտության թեկնածու (2009), «Գորանի» մանկական ավանդական երգ ու պարի համույթի գեղարվեստական ղեկավար, ՀԽՍՀ հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտեի «Հայասա» հայ ավանդական երգ ու պարի ղեկավար (1987-1993), ՀՀ Մշակույթի նախարարության Ոսկե մեդալակիր (2016): Հեղինակ է գիտական հոդվածների, «Հոգևոր երգատեսակները Զավախքի ժողովրդական ավանդույթում» մենագրության: Մասնակցել է «Հայրենի երգ ու բան» ժողովածուի երրորդ հատորի խմբագրմանը (1986), չորրորդ հատորի (2005) և «Հայ ավանդական երաժշտություն» մատենաշարի պրակների կազմմանը, խմբագրմանը և ծանոթագրությունների պատրաստմանը: Մասնակցելով բազմաթիվ գիտարշավների՝ գրառել է շուրջ 2500 երգ ու նվագ:

Դեռ 1966 թվականին Հայաստանի կառավարության հրավերով Երևան էր ժամանել Միհրան Թումաճանը, ով, ինչպես գիտենք, Կոմիտասի հինգ սաներից այն միակն էր, ով Հայաստան ժամանելուց հետո կյանքի վերջին տարիներն ապրել է հայրենիքում՝ աշխատելով Արվեստի ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնում որպես գիտաշխատող: Թումաճանն իր հետ բերել էր 40 տարիների ընթացքում արևմտահայերից հավաքած երկու հազարից ավելի երգեր, որոնք պետք է վերծանվեին և հրատարակվեին «Հայրենի երգ ու բան» վերնագրված չորս հատորներով:¹

«Նրա շնորհիվ մենք ունեցանք այն նյութը, որը հասանելի չէր խորհրդային շրջանում եղած երաժշտագետներին»:² Հենց այստեղ Փահլևանյանը ոչ միայն հնարավորություն է ստանում երաժշտագետներ Ա. Սարյանի և Զ. Թազակչյանի հետ միասին մասնակցելու բանահավաքի ֆոլկլորային նմուշների արտագրման, ժանրային դասակարգման, դրանք վերջնական տեսքի բերելու գործին, այլև շփվելու ու զրուցելու Մ.Թումաճանի հետ: Փահլևանյանը գրում է. «Հավաքչական աշխատանքի հետ կապված իր պատկերացումները և որդեգրած սկզբունքները Մ.Թումաճանը մանրամասն ներկայացնում է «Հայրենի երգ ու բան» ժողովածուի առաջաբանում: Նա գտնում է, որ «ազգագրական աշխատանքի լծվողը, հասկանալի է, իր մեջ այս ուղղությամբ պետք է ինքնածին նախասիրություն ունենա: Միայն ընդունելով հավաքչական աշխատանքի կարևորությունը, սիրելով ժողովրդական երգարվեստը, հարգելով մարդ անհատին, հասկանալով նրա հոգեբանությունը՝ կարելի է լավ արդյունքի հասնել»: Մ. Թումաճանի հավաքչական գործունեության գլխավոր սկզբունքն է հարգա-

¹ Միհրան Թումաճան, Հայրենի երգ ու բան, հատ. 1 (1972), հատ. 2 (1983), հատ.3 (1986), հատ. 4 (2005), Երևան

² Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

լից և զգուշավոր վերաբերմունքը ֆոլկլորային սկզբնաղբյուրի նկատմամբ...»:¹

Մ. Թումաճանի մասին խոսելիս Փահլևանյանը ընգծում է ոչ միայն արվեստագետի առաքելության կարևորությունը, այլև մարդկային հատկանիշները՝ բարությունը, շփման մեջ անմիջականությունն ու հատկապես հումորը:² Մ. Թումաճանի, նրա առաքելության հանդեպ ունեցած հարգանքն ու սերը երաժշտագետը ոչ միայն արտահայտել է իր գիտական աշխատանքներում, այլև փոխանցել է իր ուսանողներին, որոնք անմասն չեն մնացել վերջինիս լուսաբանման հարցում³:

Ասպիրանտուրան ավարտելուց հետո Ա. Փահլևանյանը որպես կրտսեր գիտաշխատող 1968-1979 թվականներին իր աշխատանքային գործունեությունը ծավալեց Արվեստի ինստիտուտում, իսկ 1970 թվականից առ այսօր՝ Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայում՝ որպես դասախոս:

Ինչպես գիտենք, ազգային երաժշտական մշակույթի արժևորման գաղափարով տոգորված խորհրդային շրջանի տարբեր կոնսերվատորիաներում ստեղծվեցին երաժշտական գիտահետազոտական, ժողովրդական երաժշտության կաբինետներ, ձայնադարաններ, կազմակերպվեցին ֆոլկլորագիտական գիտարշավներ, որոնք շրջում, հավաքում և ուսումնասիրում էին ֆոլկլորային նմուշներ: Դեռևս 1927, 1928, 1929 թվականներին Լենինգրադի պետական կոնսերվատո-

¹ Փահլևանյան Ա., Հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության արդի խնդիրները, Երևան, «Ամրոց Գրուպ», 2018, 175 էջ:

² Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

³ <<Միհրան Թումաճանը և Բուբանիայի շրջանի արևմտահայերի ժողովրդական երգաստեղծությունը>>, 1997 - Սաթենիկ Ղափլանյան; <<Ակնա երգերը Միհրան Թումաճանի գրառումներում>>, 2021 - Ժաննա Դավթյան /բակալավր/ :

րիայի պրոֆեսոր Բորիս Ասաֆնի աջակցությամբ կազմակերպվեցին արշավախմբեր, որոնց մասնակցեցին Քրիստափոր Քուշնարյանը¹, որը խմբի ղեկավարն էր, Եվգենի Գիպլիուսը,² Ջինաիդա Էվալդը³, կոնսերվատորիայի ուսանող-կոմպոզիտորներ Հարո Ստեփանյանը,⁴ Տիգրան Տեր-Մարտիրոսյանը⁵ և երաժշտագետ Յուրի Տյուլինը:⁶

Այդ նույն գաղափարով էր առաջնորդվում նաև խորհրդային երաժշտական ազգագրության հիմնադիր, ԽՍՀՄ տարբեր ժողովուրդների՝ այդ թվում և հայ երաժշտական մշակույթին նվիրված բազմաթիվ տեսական աշխատությունների հեղինակ, Մոսկվայի կոնսերվատորիայի ժողովրդական երաժշտության կաբինետի հիմնադիր Կլեմենտ Վասիլևիչ Կվիտկան (1880-1953), ում շնորհիվ իրականացվեցին գիտարշավային, հանրանայցման և կրթական աշխատանքներ: Այս երկու հաստատությունների կողքին զարգանում, արարում էր նորա-

¹ Քրիստափոր Ստեփանի Քուշնարյան- կոմպոզիտոր, տեսաբան, հետազոտող-ֆոլկլորիստ, արևելագետ, մանկավարժ, երաժշտա-հասարակական գործիչ, պրոֆեսոր (1939), ՀԽՍՀ (1939) և Ուզբեկական ԽՍՀ (1943) արվեստի վաստակավոր գործիչ, ՀԽՍՀ ԳԱ Արվեստի պատմության և տեսության բաժնի գիտաշխատող և վարիչ (1944-1949): Կազմակերպել է գիտարշավներ, հեղինակել «Հայկական մոնոդիկ երաժշտության պատմության և տեսության հարցերը» մենագրությունը, որը մեծ ներդրում էր հայ երաժշտության տեսության և պատմության զարգացման գործում:

² Եվգենի Վլադիմիրովիչ Գիպլիուս (1903-1985)- խորհրդային երաժշտագետ և էթնոերաժշտագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր (1944), արվեստագիտության դոկտոր (1958): Կաբարդինո-Բալկարիայի գիտության վաստակավոր գործիչ:

³ Վալդ Ջինաիդա Վիկտորովնա (1894-1942)- դաշնակահար, երաժշտագետ-ֆոլկլորագետ, թարգմանիչ, ուսուցիչ: Պոցենտ (1932): արվեստագիտության թեկնածու (1935): Է.Վ.Գիպլիուսի կինը:

⁴ Հարո Լևոնի Ստեփանյան- կոմպոզիտոր, ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ (1960):

⁵ Տիգրան Գեորգիևիչ Տեր-Մարտիրոսյան (1906-1984)-խորհրդային կոմպոզիտոր, երաժշտության ուսուցիչ:

⁶ Յուրի Նիկոլևիչ Տյուլին (1893-1978)-խորհրդային երաժշտագետ, արվեստագիտության դոկտոր (1937), ուսուցիչ և կոմպոզիտոր: ՌՍՖՍՀ վաստակավոր գործիչ (1957):

ստեղծ Երևանի պետական կոնսերվատորիան, որտեղ դեռ 1934 թվականին կոմպոզիտոր, երաժշտագետ Արամ Քոչարյանի¹ շնորհիվ հիմնվեց երաժշտագիտական-հետազոտական կաբինետ, որը մի քանի տարի անց առանձնանալով բուհից դարձավ ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի երաժշտության պատմության և տեսության սեկտոր:

Եվ միայն 1969 թվականի հոկտեմբերի 1-ին, Մ. Բրուսյանի ջանքերով, Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ ստեղծվեց ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության կաբինետ, ինչպես նաև երկու տարի անց՝ համանուն դասագիրքը: Այս մասին ԵՊԿ դոցենտ Անահիտ Կիրակոսյանը գրել է. «Երկար տարիների ընթացքում կաբինետի ու նրա հիմնադիր-ղեկավարի՝ Մարգարիտ Արամի Բրուսյանի անուններն այնքան են նույնացվել, որ ոչ պատահաբար ծնվել ու թև է առել «Բրուսյանի ժողովրդական կաբինետ» արտահայտությունը, որով կարծում եմ, շատ բան է ասված»:² Ահա այս կաբինետի ստեղծմամբ նոր էջ է բացվում Ա. Փահլևանյանի երաժշտագիտական գործունեության մեջ: Մ. Բրուսյանը հայկական նոտագրության դերն ու նշանակությունը արժևորելու և պահպանելու նպատակով կաբինետում «Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության» դասընթացի հետ միաժամանակ, 1970-ական թվականների սկզբին տալիս է «Հայկական նոտագրություն» դասընթացի մեկնարկը, որն անկյունաքարային իրադարձություն էր ոչ միայն բուհի, այլև հայ երաժշտագիտական ոլորտի համար: Եվ Մ. Բրուսյանը, ով

¹ Արամ Կարապետի Քոչարյան (1903-1977)-կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (1960), արվեստագիտության թեկնածու (1965):

² Կիրակոսյան Ա., Մարգարիտ Բրուսյանի դերը կոնսերվատորիայի գիտական և կրթական համակարգում: «Երաժշտական Հայաստան», 2008-2009, N4 (31)-N1 (32), էջ 13:

բավական լավ գիտեր Ա. Փահլևանյանին և որպես մարդ և որպես ֆոլկլորագետ հրավիրում է հայկական ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության կաբինետ՝ որպես ժողովրդական երաժշտության նմուշների վերձանող դասախոս: Կարևոր այս իրադարձության մասին ավելի մանրամասն տեղեկանում ենք Ա. Փահլևանյանի «Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության ամբիոնի պատմությունից» հոդվածում, որտեղ գրում է, թե ինչպես Մ. Բրուսյանը ծանոթանալով այն ժամանակ կրտսեր գիտաշխատողի կողմից կատարված վերձանություններին, խնդրում է որպեսզի վերձանի արշավախմբի ժամանակ իր իսկ կողմից ձայնագրված «Հորովելը», ապա շարունակում է. «Այս վերձանումը, որը նա հետագայում ներառեց իր դասագրքում, ինձ համար յուրօրինակ "անցագիր" դարձավ կոնսերվատորիա, որտեղ արդեն գործում էր հայկական ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության կաբինետը, ուր նա ինձ հրավիրեց որպես ժողովրդական երաժշտության նմուշների վերձանող դասախոս»:¹ Կոնսերվատորիայում կուտակված նյութերը Ա. Փահլևանյանը վերձանում և քննարկում էր ուսանողների ներկայությամբ՝ սովորեցնելով ֆոլկլորային նմուշների հետ աշխատելու բոլոր նրբությունները, հատկապես այն ինչ վերաբերում էր ճշգրիտ նոտագրությանը: Երաժշտագետ Արաքսի Սարյանը գրում է. «... Եթե Ա. Ա. Փահլևանյանի վերձանության կամ ֆոլկլորի դասերն են, ապա ուսանողները տուն են գնում ժողովրդական երգ երգելու իսկական ցանկությամբ...»:² Մ.

¹ Փահլևանյան Ա., «Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության ամբիոնի պատմությունից», «Երաժշտական Հայաստան», 2021, N2 (61), էջ 7:

² Սարյան Ա., Ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության անխոնջ մշակները, «Երաժշտական Հայաստան», 2008-2009, N4 (31)-N1 (32), էջ 3-4:

Բրուտյանը բարձր գնահատելով Փահլևանյանի մարդկային և մասնագիտական արժանիքները 1992 թվականին նրան է փոխանցում 1988 թվականի Կաբինետին կից հիմնված հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության ամբիոնի ղեկավարությունը¹:

Ա. Փահլևանյանն առ այսօր հիշում և կարևորում է իրենց ծանոթությունն ու երկարամյա համատեղ աշխատանքը, որն իր նշանակությամբ շատ կարևոր էր երաժշտագետ-ֆոլկլորագետի ստեղծագործական կյանքում:² Մանկավարժական, գիտահետազոտական, հավաքչական գործունեությունն ծավալող կաբինետի ստեղծման առաջին իսկ օրվանից, Ա. Փահլևանյանը Մ. Բրուտյանի հետ միասին իր մասնակցությունն է ունեցել բոլոր աշխատանքներում, ներկա է եղել բոլոր կարևոր իրադարձություններին: Մ. Բրուտյանը կազմակերպում էր գիտարշավներ, ֆոլկլորին նվիրված կոմպոզիտորների և երաժշտագետների միության համագումարներ, ստեղծում գիտաստեղծագործական առնչություններ անվանի երաժշտագետների, ֆոլկլորագետների, բանահավաքների, էպոսագետների հետ: Այդպես կապեր ստեղծվեցին նաև Վլադիմիր Գոշովսկու հետ, որը հիմնականում վերաբերում էր Համընդհանուր կառուցվածքային վերլուծական քարտարանի աշխատանքներին:

Հայտնի է, որ 1955 թվականից, երբ Վ. Գոշովսկին սկսեց ժողովրդական երգերի հավաքչական, ձայնագրման աշխատանքները, արդեն իսկ Անդրկարպատիայի 60 գյուղերից ձայնագրել էր ավելի քան 1600, իսկ Կարպատյան շրջանի հարևան շրջանների գյուղերից մի քանի հարյուրից ավելի երգ: Իսկ 1960-ական թվականներից սկսած գիտնականը հատուկ հետքորթություն էր ցուցաբերել երաժշտագի-

¹ 2019 թ-ից ամբիոնի վարիչ նշանակվեց երաժշտագետ, ֆոլկլորագետ, արվեստագիտության թեկնածու Նունե Աթանասյանը, ով եղել է Ա. Փահլևանյանի ուսանողը:

² Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

տության և ֆոլկլորագիտության մեջ նոր մեթոդների, տեխնոլոգիաների և առաջին հերթին կիբեռնետիկայի նվաճումների հանդեպ, հրապարակելով մի շարք աշխատանքներ, որոնք սկիզբ դրեցին սովետական «կիբեռնետիկ էթնոերաժշտագիտության»-ը: Մի շարք հոդվածներում Վ. Գոշովսկին ներկայացնում էր լեզվաբանության և կիբեռնետիկայի սկզբունքների հիման վրա գծագրած ժողովրդական երգերի (արևելյան, արևմտյան և հարավային սլավոնների շրջանում տարածված երգեր) վերլուծության մեթոդները և դրանց կիրառման փորձը, առաջարկում ժողովրդական երգերի համակարգման և ցուցակագրման իր սեփական մեթոդը՝ հիմնված մեղեդիական և ժանրային սկզբունքների համադրության վրա, խոսում ֆոլկլորի ուսումնասիրության մեջ սեմիոտիկայի կիրառման հնարավորությունների մասին, առաջարկում ժողովրդական երգերի համապարփակ վերլուծության մեթոդ՝ հիմնված մեղեդու, ռիթմի, հարմոնիայի, կառուցվածքի, տեքստի ուսումնասիրության վրա: Եվ գիտնականի տարիների աշխատանքի արդյունքը եղավ ժողովրդական երգերի վերլուծության և ցուցակագրման կիբեռնետիկ համակարգը, որն իր շուրջը համախմբեց ազգությամբ տարբեր գիտնականների, երաժշտագետների, այդ թվում և երիտասարդ երաժշտագետ Ա. Փահլևանյանին: Իր գաղափարի նշանակության, կարևորության և հեռանկարային լինելու մասին Վ. Գոշովսկին արդեն իսկ տեսականորեն ներկայացրել է 1964 թվականին լույս տեսած «Ֆոլկլոր և կիբեռնետիկա» հոդվածում, որի մասին Ռուսական «Երաժշտական հանդես» թերթում /1997/ Միխայիլ Ռոյտերշտեյնն¹ ու Բոլեսլավ Ռաբինովիչը² գրել են. «Ֆոլկլոր և կիբեռ-

¹ Միխայել Իոսիֆովիչ Ռոյտերշտեյն (1925) - ռուս կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, պրոֆեսոր, արվեստագիտության թեկնածու:

² Ռաբինովիչ Բոլեսլավ Իսաակովիչ (1930-2010)- ռուս ֆոլկլորագետ-բանահավաք, էթնոերաժշտագետ:

նետիկա» հոդվածների շարքը («Սովետական երաժշտություն» ամսագրում) լուսաբանում էր նրա աշխատանքի տեսությունն ու պրակտիկան. Գոշովսկու ղեկավարությամբ ստեղծված ուկրաինական, հայկական երգերի էլեկտրոնային քարտարանները դեռ երկար կծառայեն գիտությանը: ...Վ. Գոշովսկին ոչ միայն սահմանեց ֆոլկլորագիտական աշխատանքի նոր, ժամանակակից գիտական մակարդակ, այլև մեծ ջանքեր գործադրեց ժամանակակից համակարգչային տեխնիկյան ֆոլկլորագիտական աշխատանքի մեջ ներմուծելու համար»:¹

Վ. Գոշովսկու գաղափարի բարձրաձայնումը չսահմանափակվեց միայն գիտական հոդվածներով: 1967 թվականին Մոսկվայում ԽՍՀՄ կոմպոզիտորների միության ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության համամիութենական հանձնաժողովի անդամ, խորհրդային նշանավոր երաժշտագետ և բանահավաք Լև Նիկոլանիչի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց քարտավորման ժողով, որը կարևոր դեր խաղաց քարտավորման գաղափարի զարգացման գործում:²

Միութենական հանրապետություններում երաժշտական և ֆոլկլորային աշխատանքների կազմակերպմանը և համակարգմանը նվիրված նիստում, որը տեղի ունեցավ 1972 թվականի մայիսի 7-12 Վիլնյուսում, ընդունվեց հեռանկարային մի բանաձև, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ Խորհրդային Միությունում երաժշտական բանահյուսության քարտավորման, ինչպես նաև «Երաժշտական տեքստերի ալգորիթմական ֆորմալացված վերլուծության մեքենայական ասպեկտները» սեմինարի իրականացման համար:

Այդ բանաձևում նշված էր. «Բյուրոն ընդգծում է այն հիմնա-

¹ Владимир Леонидович Гошовский. “Истории Гитары”, с.2.

² Երաժշտական տեքստերի ալգորիթմական ֆորմալիզացված վերլուծության մեքենայական ասպեկտները, Երևան, 1975, էջ 8:

րար և գործնական սկզբունքը, որ գոյություն ունեցող և նոր կազմակերպված ազգային երգերի կատալոգներն աշխատում են խորհրդային երաժշտական ֆոլկլորի ստիկայի համար ընդհանուր սկզբունքների և ընդհանուր գիտական մեթոդաբանության հիման վրա»:¹ Այդ իսկ նպատակով պետք էր կազմակերպել նախ սեմինար՝ երիտասարդ բանահավաքներին վերապատրաստելու համար և ստեղծել կատալոգավորման մշտական խումբ, որն էլ միութենական հանրապետությունների ֆոլկլորիստներին պետք է տրամադրեր «տեսական և մեթոդական մշակումներ, ինչպես նաև երաժշտական և վերլուծական քարտեզների նախագծեր»:²

Բայց այս ամենը իրականացավ միայն երկու տար անց, երբ ՀԽՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտի (ԳԱ թղթակից անդամ Ռ. Վ. Զարյանի գլխավորությամբ), Հայաստանի կոմպոզիտորների միության (խորհրդի նախագահ Է. Մ. Միրզոյան, ՄԿԱ բանահյուսական հանձնաժողովի նախագահ Մ. Ա. Բրուսյան) և Երևանի պետական կոնսերվատորիայի (հետազոտական գծով պրոֆեսոր Մ. Վ. Խաչատրյան) կողմից ցուցաբերվեց հետաքրքրություն գաղափարի նկատմամբ:

Վիլնյուսում Գոշովսկու և Ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության համամիութենական հանձնաժողովի կողմից կազմակերպված սեմինարին գիտնականը ներկայացնելով իր գաղափարը առաջ քաշեց վերջինիս ունիվերսալության հարցը, ինչպես նաև ծանոթացրեց երաժշտական տեքստերի համընդհանուր կառուցվածքային և վերլուծական կատալոգին: Մեմինարին մասնակիցների թվում էին և Մ. Բրուսյանը, Մ. Մուրադյանն ու Ա. Փահլևանյանը, ովքեր արդեն ծանոթացել էին թե ինչպես է աշխատում քարտը և ինչպիսի

¹ Նույն տեղում, էջ 8-9:

² Նույն տեղում, էջ 9:

ալգորիթմ մշակելու անհրաժեշտություն կա [1]:¹ Եվ այս սեմինարի ժամանակ, ինչպես նշում է Ա. Փահլևանյանը, որոշում է կայացվում քարտերի համապատասխան լինել կամ չլինելը ստուգելու համար ստեղծել անհրաժեշտ խումբ, որն այդ քարտերի միջոցով կքարտավորեր հայկական երաժշտական նմուշներ, կվերլուծեր երգեր և կկատարեր նշումներ:² Եվ Վիլնյուսում կայացած հանդիպումից հետո արդեն սեմինարի նախապատրաստական աշխատանքներն ընթացան երկու ուղղությամբ. առաջինը կապված Վ. Գոշովսկու հետ, որը «... մշակեց երաժշտական բանահյուսության ապագա խորհրդային համընդհանուր քարտարանի տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը և վերլուծական քարտեզի նոր տարբերակը (AK-38)»:³ Երկրորդը, կապված Մ. Բրուսյանի հետ, ում շնորհիվ 1974 թվականի հոկտեմբերին ստեղծվեց քարտավորների խումբ, որի ղեկավարն էր ինստիտուտի արդեն կրտսեր գիտաշխատող Ա. Փահլևանյանը: Այս ամենը նոր ընթացք ստացավ այն ժամանակ, երբ ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն Ռուբեն Զարյանի⁴ և փոխտնօրեն Գ. Գյոդակյանի շնորհիվ 1975 թվականին ժամանելով Երևան, փետրվարի 1-ից որպես գիտաշխատող Գոշովսկին մուտք գործեց արվեստի ինստիտուտ՝ սկսելով «Երաժշտական ֆոլկլորի հայկական ունիվերսալ կառուցվածքային-վերլուծական քարտարան»-ի ստեղծման աշխատանքները:

Իսկ 1975 թվականի փետրվարի մեկից մինչև 1976 թ. հուլիսի մեկը ղեկավարեց կոնսերվատորիայի քարտավորման խումբը:

¹ Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

² Նույնը::

³ Երաժշտական տեքստերի ալգորիթմական ֆորմալիզացված վերլուծության մեքենայական ասպեկտները, Երևան, 1975, էջ 9:

⁴ Ռուբեն Վարոսի Զարյան (1909-1994) - խորհրդային գրականագետ, թատերագետ, մանկավարժ: ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (1961): Արվեստագիտության դոկտոր (1962), պրոֆեսոր (1963), ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ (1974):

Չորս հաստատությունների՝ ՀԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի, Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի, Հայաստանի կոմպոզիտորների միության և Երևանի Կառլ Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի (այժմ Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան) միացյալ աշխատանքի շնորհիվ 1975 թվականին Հայաստանում կոմպոզիտորների միության Դիլիջանի ստեղծագործական տանը տեղի է ունենում մեկ շաբաթ տևողությամբ համամիութենական սեմինար՝ որի ընթացքում կատարված քննարկումներն ու առաջարկներն ուղղված էին վերլուծական քարտի կատարելագործմանը: Սեմինարին ներկա էին և օտարազգի այլ գիտնականներ, որոնք զբաղվում էին քարտավորման հարցերով: 1975 թվականին լույս տեսավ նաև «Երաժշտական տեքստերի ալգորիթմական ֆորմալիզացված վերլուծություն» գիրքը՝ կապված սեմինարի հետ: Գրքում բոլոր մասնակիցների, այդ թվում և հայ երաժշտագետների նյութերի հետ միասին տեղ է գտել նաև Ա. Փահլևանյանի «Օրնամենտալ մեղեդիների մոդելավորում» հոդվածը: Այն ներառված է գրքի երրորդ բաժնում, որտեղ բոլոր աշխատանքները նվիրված են համակարգչի, նրա դերի և արդյունավետ ծրագրի մշակման հիմնախնդիրներին, երաժշտական, ինչպես նաև ավտոմատ նոտագրություններին:

Վերոհիշյալ հոդվածում հեղինակն առաջարկում է զարդարանքներով հարուստ այդ մեղեդիների երաժշտական տեքստերի քարտավորման խմբագրման հնարավոր մոտեցումները և այդ նպատակին հասնելու մեթոդաբանությունը: Մեր զրույցի ժամանակ Ա. Փահլևանյանն անդրադառնալով այս հոդվածին նշեց աշխատանքի նպատակը, այն թե ինչպես պետք է վերլուծել մեխիզմներով հարուստ մեղեդիները, ինչպես օրինակ Կոմիտասի «Ակնա ժողովրդական երգեր»-ի երեսուներկուերրորդական տևողություններով մեղեդիները, որպեսզի դրանք ներմուծվի մեքենայի մեջ:

Նմանօրինակ երաժշտական տեքստերի գիտակցված պարզեցման համար առաջարկված մեթոդաբանության էությունն էլ ըստ հեղինակի ինվարիանտ տարրերի բացահայտման մեջ է, որոնց հիման վրա կստեղծվի քարտավորման մոդելը: Հոդվածում նաև կան նոտային օրինակներ և սխեմաներ, որոնք ավելի պատկերավոր և դյուրընթեռնելի են դարձնում գրավոր տեքստը: Հարկ է նշել, որ այս թեման իր շարունակությունն է գտնում 2018 թվականին լույս տեսած «Հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության արդի խնդիրները» դասագրքի 8-րդ գլուխում, որի վերնագիրն է «Ժողովրդական երգերի և նվագների նոտագրման սկզբունքները»: Բանահավաքական նյութի նոտագրման հարցը հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության առանցքային խնդիրներից է, որը կարելի է ասել միշտ եղել է Ա. Փահլևանյանի ուշադրության կենտրոնում:

Ինչ վերաբերում է քարտավորման աշխատանքներին Ա. Փահլևանյանը մշտապես նշում է վերջինիս բարդությունը, անհրաժեշտությունն ու արդիականությունը, քանի որ կառուցվածքային-վերլուծական քարտավորման ստեղծման արդյունքում ավելի լիարժեք բացահայտվեց հայ ֆոլկլորային նմուշների ժանրային և ինտոնացիոն առանձնահատկությունները, որոնք ըստ երաժշտագետի խիստ տարբերվում են եվրոպական ժողովրդական երգերից: Ցավով է նշում այն, որ միացյալ կատարված այս աշխատանքը, որը տարվում էր երաժշտական-ֆոլկլորային տեքստերի սեզմենտացիայի, վերլուծության և կողավորման ուղղությամբ ընդհատվեց Վ. Գոշովսկու հիվանդությամբ, այնուհետև՝ մահով [1]:¹ 2018 թվականին լույս տեսած «Հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության արդի խնդիրները» դասագրքի 15-րդ գլուխում, որի վերնագիրն է «Ժամանակակից տեխնիկական

¹ Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

միջոցների կիրառման հնարավորությունները ֆոլկլորագիտության բնագավառում», Ա. Փահլևանյանն անդրադարձ է կատարում Վ. Գոշովսկու գաղափարի իրականացմանը և արդյունավետությանը: «Յուրաքանչյուր նմուշի մասին մեքենային հանձնվող տվյալները կարգավորելու և կոդավորման ալգորիթմը ապահովելու համար հեղինակը մշակել էր հատուկ քարտ, որը բավական բարդ կառուցվածք ուներ և պարունակում էր 140 կետ, որոնց պատասխանները անհրաժեշտ էր տեղադրել այնտեղ, որոշակի կարգով: Դրանք և անձնագրային տվյալներ էին (նյութի անվանումը, ժանրը, ծագման վայրը, գրառման վայրը, երգասացի տվյալները, գրառման ժամանակը և այլն), և վերլուծական. . . . Դա ապահովելու էր մեքենայի միջոցով երաժշտագիտական վերլուծական խնդիրներ առաջադրելու և համեմատական ուսումնասիրություններ կատարելու հնարավորությունը»:¹

Մեր զրույցի ընթացքում Ա. Փահլևանյանը խոսելով կատարվող աշխատանքների դադարեցման պատճառների մասին, նշեց Վ. Գոշովսկու գաղափարի արդիականությունը, Հայաստանում ևս մեկ անգամ այն փորձելու և իրականացնելու իր կոչն ուղղված ուսանողներին, որն ըստ երաժշտագետի կարող է լինել շատ խոստումնալից, հատկապես խազագիտության ոլորտում: «Կատալոգի գաղափարը շատ հետաքրքիր է և Հայաստանը կարող է ինքնուրույն անել այդ աշխատանքը . . . : Ֆոլկլորային հսկայական նյութը թույլ չի տալիս հիշողության մեջ տեղավորվել, իսկ այսօրվա համակարգիչների միջոցով կարելի է նույնիսկ կորած խազերի բանալին գտնել, որովհետև մեքենան թույլ է տալիս իր հիշողության մեջ միջնադարյան բազմաթիվ մեղեդիներ դնել և դրանց տարբերակները խմբավորելով հաս-

¹ Փահլևանյան Ա., Հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության արդի խնդիրները, Երևան, «Ամրոց Գրուպ», 2018, էջ 163-164:

կանալ թե մեր խազագրության մեջ քանի խազերի համադրությունն ինչ է նշանակում, ինչ մեղեդային դարձվածք ի նկատի ունեն, որովհետև մեր հին խազագրերը ինչպես գիտենք նոտաներ չէն . . . Սա է ամբողջ բարդությունը, որն հասկանալու և սիստեմավորելու համարը համակարգչի ուղեղն այն է ինչ պետք է . . . »:¹

Մենք ևս շատ ենք կարևորում Հայաստանում ևս մեկ անգամ այն փորձելու և իրականացնելու Ա. Փահլևանյանի կոչն ուղղված մեզ՝ ուսանողներիս, երաժշտագետներիս: Վերոնշյալ չորս հաստատությունները և նրանցում գործող մասնագետները, ովքեր ժամանակին աշխատել են քարտավորման ուղղությամբ, մինչ օրս գործում են և կարծում ենք, որ երկար դադարից հետո այսօր էլ կարող ենք միավորվել, ևս մեկ անգամ համախմբվել այս գաղափարի շուրջ՝ արդեն համալրված գերժամանակակից տեխնիկաներով:

Վ. Գոշովսկու գաղափարը, վերջինիս իրականացման համար կատարված բոլոր աշխատանքները, սեմինարները, լույս տեսած հոդվածներն ու գրքերը կարևոր ու նոր իրադարձություն էր խորհրդային երաժշտական ֆոլկլորագիտության-երաժշտագիտության ասպարեզում, որի ականատեսն ու մասնակիցը եղավ նաև Ա. Փահլևանյանը:

Հանգամանքների բերումով էր թե նախախնամության կամոք, չենք կարող ասել, բայց այն, որ Ա. Փահլևանյանը ֆոլկլորագիտական որոնումների խաչուղիներում հնարավորություն է ունեցել շփվելու նման գիտնականների, արվեստագետների հետ, ըստ երաժշտագետի արդեն իսկ մեծ փորձառություն է: Լինելով նրանց մի մասնիկը Փահլևանյանը ոչ միայն յուրացրեց և զարգացրեց նրանցից եկած ավանդույթները, այլև մի ամբողջ սերունդ դաստիարակեց և դեռ շարունա-

¹ Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:

կում է դաստիարակել՝ փոխանցելով տարիների ընթացքում ձեռք բերած փորձն ու գիտելիքները:

Օգտագործված գրականություն

1. Հեղինակի հետ մեր հարցազրույցից, Երևան, 14.05.23:
2. Ասատրյան Ա., Հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության նվիրյալը. Զավեն Թագակյան, Արվեստագիտական հանդես, N1, 2019:
3. Բաղդասարյան Ա., Ալինա Աշոտի Փահլևանյանի Կենսամատենագրությունը, Երևան, «Լիմուշ», 2020, 175 էջ:
4. Բրուտյան Մ., Պատմության էջերից...: «Երաժշտական Հայաստան», 2008-2009: N4 (31)-N1 (32):
5. Երնջակյան Լ., Քրիստափոր Քուշնարյան՝ Արվեստագետը, Արվեստագիտական Հանդես, 2021, N 2 (6), էջ 86-97:
6. Երաժշտական տեսությունների ալգորիթմական ֆորմալիզացված վերլուծության մեքենայական ասպեկտները, Երևան, 1975, 291 էջ:
7. Կիրակոսյան Ա., Մարգարիտ Բրուտյանի դերը կոնսերվատորիայի գիտական և կրթական համակարգում: «Երաժշտական Հայաստան», 2008-2009, N4 (31)-N1 (32):
8. Հայ երաժշտության հանրագիտարան, Երևան, 2019:
9. Նավոյան Մ., Երաժշտական հայագիտության երախտավորը, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 2003:
10. Սարյան Ա., Ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության անխոնջ մշակները, «Երաժշտական Հայաստան», 2008-2009, N4 (31)-N1 (32):
11. Փահլևանյան Ա., Հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության արդի խնդիրները, Երևան, «Ամրոց Գրուպ», 2018, 175 էջ:
12. Փահլևանյան Ա., «Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության ամբիոնի պատմությունից», «Երաժշտական Հայաստան», 2021, N2 (61):
13. Редькова Е. Из истории первых экспедиций Этнографического кабинета Ленинградской консерватории. Opera Musicologica научный журнал

Санкт-Петербургской консерватории, 2019, N 3.

14. Якубовская Е. Из архива Кабинета народной музыки Московской консерватории. Музыкаведение, 2009, N 12.
15. Владимир Леонидович Гошовский. «Истории Гитары».
16. Владимир Леонидович Гошовский «Фольклор и Кибернетика». Стр. 74-83. Выпуск №11 (312) 1964.